

TEPLOMI BÚTORZAT ÉS FELEKEZETKÖZI KAPCSOLATOK

Sopron és környéke a 17–18. században¹

A 18. század a katolicizmus győzelmének és a katolikus egyházművészetnek a korszaka volt Sopronban. Jelképesnek tekinthetjük, hogy a Fő téren 1695–1701 között felállított *Szentháromság*-oszlopnak a megrendelője a régi evangélikus családból származó, de fiatalon katolizáló Thököly Éva grófnő volt, Esterházy Pál nádor sógornője; az emlékállítás gyakorlati lépéseit pedig az ellenreformáció vezéralakja, Kollonich Lipót győri püspök vállalta magára.² Ugyanakkor figyelmet érdemlő a nyugat-dunántúli városban évszázados múltra visszatekintő evangélikus felekezet reprezentációja is. Bár az evangélikusok 1674-ben lemondani kényszerültek templomaikról, s a türelmi rendeletig nyilvános reprezentációra nem nyílt lehetőségük, a 17. század során gyülekezetük virágzott, aminek számos képzőművészeti alkotás mutatta jelét. A türelmi rendeletet követően épült nagytemplomuk egy katolikus oltárt fogadott be; ez a gesztus a katolikus és evangélikus felekezet művészeti téren megnyilvánuló párbeszédére utal.

Az 1674-ben elvett templomok közül az evangélikusok bizonyára a Szent Mihály templomot fájalták leginkább; ebben legalább 20 oltárjavadalomnak (alapítványnak) ismerjük a történetét. A *főoltár* Szent Mihálynak volt szentelve, búcsúját a középkorban május 8-án, az arkangyal megjelenésének napján tartották. Az oltáriszentséget ekkor nem a főoltáron lévő tabernákulumszekrényben, hanem a díszes faragású fali szentségházban őrizték (ennek a helyén ma idősebb Storno Ferenc neogótikus szentségháza áll).³ A templomot az evangélikusok a 16. század közepe óta a katolikusokkal közösen használták; a források arra utalnak, hogy középkori bútortat pusztulása Bocskai István 1605. júliusi hadjáratának idején következett be. Faut Márk krónikája szerint: „Nem sokkal ezután az ellenség ismét Sopronra támadt [...] Betörték a Szent Mihály templomba, odabent szétverték a főoltáron levő bálványokat és más oltárokat, ellopták a sípokat a szép orgonából, továbbá a nagybőjti oltárterítőt, melyen mindenfajta bibliai történetek festett képe állt, széttörték a zászlókat stb.”⁴ A Petz János Gottliebnek tulajdonított krónika megemlíti, hogy 1651-ben nagyobb javítást végeztek a templomban: „Július 3-án elkezdtek bontani a Szent Mihály templomban a képeket, amelyeket az ellenség menekülés közben összetört, a kis oltárt szintúgy. [...] Az oltárt és

1 A tanulmány megírására az NKFIH által támogatott PD 128219 számú, PD 18 típusú posztdoktori ösztöndíj keretében került sor.

2 VERESS 2018. 252–278.

3 HÁZI 1939. 88–126. A szentségház előtt öröklámpák égtek, amelyek ellátására a polgárok külön alapítványokat tettek.

4 Kovács 1995. 138. Az eseményeket részletesen ismerteti: PÁYR 1914. 25–28.

a szószerző tetejét báró Rudolf von Greis őkegyelme más előkelő urakkal és exulánsokkal együtt csináltatta meg.⁵ 1675-ből fennmaradt Kaleschiák Péter soproni káplán rajza a templomban lévő oltárok titulusáról, elrendezéséről. Ez a dokumentum bizonyítja rá, hogy a templomnak volt felszerelése, oltárai abban az időben is, amikor visszakerült a katolikusokhoz. Kaleschiák maga később állított oltárt *Keresztelő Szent János* tiszteletére (1677), amely az 1850-es években még megvolt.⁶

Az 1713-ban tartott egyházlátogatás jegyzőkönyve leírja az evangélikusok idejéből származó főoltárt a Szent Mihály templomban. A főoltárkép az *Utolsó vacsorát* (az apostolok közt ülő Krisztust) ábrázolta, ami jellemzően eucharisztikus, s a lutheránus felekezet által is elfogadott téma volt.⁷ Az oltárkép jobb és bal oldalán Mózes és Keresztelő Szent János fehérre festett szobra állt, felettük pedig a Hit és a Remény szoboralakja volt látható. Az oltár oromzati képe Ábrahám áldozatát mutatta be, feljebb a frigszekrény és a kereszt volt kifaragva a négy evangélistával.⁸ Ennek az oltárnak a helyét az 1730-as években a katolikus konvent által állított új oltárpítmény és oltárkép foglalta el, amely a templom védőszentjének, Szent Mihály arkangyalnak a szerepét hangsúlyozta, összekapcsolva azt Máriának, mint *Patrona Hungariae*nek a kultuszával. A főoltárképet Bartolomeo Altomonte festette, a szignó szerint 1739-ben, lehetséges, hogy az oltárarchitektúra terve is az Altomonte-műhelyből származik, hiszen Bartolomeo testvére, Andrea színházi mérnök volt, aki a Várkerületen álló *Mária-oszlophoz* tervrajzot készített.⁹

A Szent Mihály-templomnak a főoltár mellett több mellékoltára is készült a 18. században, azonban ezeket az 1860-es években, az idősebb Storno Ferenc vezette neogótikus helyreállítás során eltávolították.¹⁰ A főoltár ekkor Nyulasra (Jois, Ausztria) került, az ottani plébániatemplomban található ma is. Építménye két, íves nyílással csatlakozik a szentély falához, az oltárképet pedig páros oszlopok hordozta tört párkányzat fogja közre. A tabernákulum-szekrény ajtaját *Crucifixus* díszíti, fölötte volutákból képzett, kupolát imitáló fülke, az oltáriszentség kihelyezésére.¹¹ Az oltár oszlopai előtt álló magyar királyok (Szent István és Szent László) alakja a *Patrona Hungariae* gondolatköréhez, a két szélén álló Szent Sebestyén és Szent Rókus figurája pedig a gyakran ismétlődő pestisjárványok elhárításához kapcsolódott. Az orom-

5 SZAKÁCS 2016. 151.

6 Kaleschiák Péter horvát származású káplán Vitnyédy István plébánossága alatt, 1652-től kezdte meg soproni működését, később kanonok lett, 1696-ban hunyt el. Vö: BÁN 1939. 201, 239 (21. jegyz.). Rajzát a templom oltáiról közli HÁZI 1939. 120. A Keresztelő Szent János oltárról lásd CSATKAI – DERCSÉNYI 1956. 391.

7 Vö: *Utolsó vacsora*. 17. sz. Olaj, vászon. 137x117 cm. Soproni Evangélikus Egyházközség Gyűjteményei Ltsz. 36. KRIESCH – SZLAVKOVSKY 2017. 37.

8 Az egyházlátogatási jegyzőkönyvet idézi: BÁN 1939. 284.

9 A katolikus konvent számadáskönyvét Csatkai Endre még eredetiben idézhette, a mai kutatás számára azonban már nem hozzáférhető. CSATKAI – DERCSÉNYI 1956. 391. Bartolomeo Altomonte oltárképére vonatkozóan lásd JÁVOR 2000. 328–329., a korábbi szakirodalommal.

10 A Jézus születése-oltár szoborcsoportja így került Pérrre, a Szent Péter-oltár architektúrája pedig Nagylozsrá. Vö: CSATKAI 1942. 4.; CSATKAI – DERCSÉNYI 1956. 391.

11 A tabernákulum mai kialakítása megfelel az eredetinek, amelyet archív fotóról ismerünk. Lásd Soproni Múzeum Storno Gyűjtemény 2013.126.1.

zatban, középen Szent Mihály helyett ma sárkányölő Szent György foglal helyet, a Szent Mihályt egykor közrefogó Gábiel és Ráfáel angyal alakját is új angyalfigurákkal helyettesítették.¹²

Az 1674-ben Sopronban meglepedett domonkos rend templomának (1719–1725) munkálatai az 1730-as évekre jutottak abba a szakaszba, hogy új berendezésre kellett gondolni. Az időbeli párhuzammal magyarázható, hogy a domonkos templom főoltárépitményének architektúrájában a Szent Mihály-oltár rokonára ismerhetünk. A központi, monumentális fülkét a domonkos-oltáron is két-két oszlop fogja közre és tört ívű párkányzat koronázza. A középen elhelyezett Mária-szobor mai formájában 19. századi munka, az eredeti a rendházban található. Az oromzati mező domborműve a templom névadó szentjének, *Szent Júdás Tádé apostolnak a megdicsőülését* ábrázolja. A háztörténet feljegyzi, hogy az oltárok szobordíszét Domonkos fráter készítette, aki talán azonos Dominicus Prischl pettaui (ptuji) laikus fráterrel. A művészeti kapcsolatok szempontjából fontos adat, hogy a soproni rendház a szombathegyivel együtt a Stájer és Karintiai Kongregáció keretei között működött, ennek tagja volt Friesach, Pettau (Ptuj), Leoben, Neukloster és Graz is.¹³

A domonkosoktól eltérően, a Fő-téri Nagyboldogasszony templomot gondozó obszerváns ferencesek az evangélikus többségű városban is folyamatosan működtek. A városvezetés támogatta a templom szükséges javításait, beszerezte a harangokat, évi alamizsnával járult hozzá a közösség fennmaradásához. A templomhoz szeminárium és kolostor csatlakozott, amelynek megnagyobbítását 1744-ben végezték.¹⁴ A templomi bútorzat jelentősebb megújítására is a század derekán került sor. Az 1751-ben készült új főoltár *Mária mennybevételét* ábrázolja (összhangban a templom titulusával), az oltárépitmény oszlopai között egy-egy nagyméretű angyalalak áll, gesztusával a főoltárképre mutatva. A nagyméretű vázadiszeken Mária életének eseményei elevenednek meg: *Angyali üdvözlés* (két vázatesten elosztva), *Krisztus születése*, *Bemutatás a templomban*; az oltár sátorszerű, baldachinos oromzatában pedig a Szentháromság szoborcsoportja látható. Az oltár tervezője hatásosan építette be struktúrájába a gótikus szentély ablakát, amelyen fény árad be, hátteret képezve a Szentlélek lebegő galambjának.

A soproni Nagyboldogasszony-templom oltárépitményének stíluskapcsolatait illetően eddig kevés adatot találtunk a szakirodalomban. Az oltárépitmény hátfaláról előkerült (azóta elveszett) céduláról csupán az volt ismeretes, hogy egy grazi asztalosmester, Augustinus Löscher volt a szerkezet kivitelezője.¹⁵ A főoltár mesterkérdésének megoldásához véleményem szerint köze-

12 A főoltár átalakítására vonatkozóan lásd GRÁSZLI – KISS 2013. 35.

13 A domonkos templomra vonatkozó, korábbi szakirodalom összefoglalása: VERESS 2017. 41–56.

14 A ferencesek soproni működésére vonatkozóan lásd BÁN 1939. 142–145, 158, 269–270, 356–357.

15 A felirat az 1970-es években végzett restaurálás alkalmával került elő, ekkor bontották ki az oltár mögötti falban a gótikus ülőfülkéket és szentségházat is, amelyek a templom 13. századi építési periódusához köthetők. DÁVID 1973. 381. Dávid Ferenc írásbeli közlése szerint (2018. szeptember 6.) a feliraton az asztalosmester neve mellett szerepelt az évszám (1751) és a Graz helyiségnév is.

lebb visz bennünket Lucas de Schram (1702–1765) trieri származású festőművész és építész pályájának áttekintése. Az építész és festőművész az 1740-es évek elején telepedett le Sopronban.¹⁶ 1748-ban készítette a Szent Mihály-templom temetőkápolnájába *Szent Jakab apostol prédikációját*.¹⁷ Schram pályája során több ízben is dolgozott a ferenceseknek, mondhatni, hogy ez a rend látta el őt a legtöbb megbízással. 1745-ben a *pozsonyi* ferences templom *homlokzatát* alakította át, 1754-ben pedig az *esztergomi* Szent Anna-ferences templom *főoltárára* kötöttek vele szerződést. Utolsó ismert, jelentős munkája a győri ferences templom belső kialakítása volt, ami az új (*Szent István vértanú megkövezését* ábrázoló) főoltárkép megfestését, emellett oltárarchitektúra, bútorok tervezését foglalta magában (1763).¹⁸

Schram életművében kell kijelölnünk az 1751-ben épült, soproni ferences főoltár helyét is. A gráci asztalos jelenlétére magyarázatot adhat az a tény, hogy Schram bécsi működése előtt, 1735–1736-ban a gráci *Maria Trost* pálos zarándoktemplom belső díszítését irányította. Falképeket, több oltárképet is festett, ő tervezte ezenkívül a templom *főoltárának* architektúráját, amely a soproninak közeli rokona. A Maria Trost-i oltár ívelt, tört párkányzatát négy, csavart oszlop hordozza, az oszlopok között egy-egy, nagyméretű angyal foglal helyet, amelyeket Joseph Schokottnig, a gráci barokk szobrászat jelentős alakja készített.¹⁹ Az oltár oromdíszét négy, hatalmas, fent összekapcsolódó voluta alkotja. A magas lábazati szintről indított oszlopok, az ívelt, középen megtört párkányzat és a nagy angyalfigurák Sopronban is visszatérnek; itt az oromzati rész azonban baldachinos-sátorszerű kialakítású és a kisebb méretű koronázó voluták fogják közre.

Schram tervei alapján dolgozott Augustinus Löscher asztalosmester és az oltár szobrai, a vázadíszeket, valamint a szószéket és a *tabernákulum* szekrényt kifaragó szobrászmester. A tabernákulum szekrény ajtaján az *Emmausi vacsora* jelenete látható, a szekrény fölötti fülke (ún. trónus) az oltáriszentség kihelyezésére szolgált, míg kétoldalt, a volutákon térdelő angyalok kiterjesztett szárnya dekoratív keretet képez a szekrény számára. A faragványok színvonalja magas, ezért vendég, vagy Sopronban megtelepedett szobrász, s nem céhes faragómester közreműködésére kell gondolnunk. A *Mária életét* bemutató domborművek rokonságot mutatnak a kőszegi *Kálvária* kőből faragott *stáció*-domborműveivel (1762), amelyek mestere Schweitzer János György bajor szobrász 1751-től mutatható ki a soproni forrásokban. Ő készítette a Szent Mihály-templom *Jézus születése* mellékoltárát, amely ma a *péri plébánia* templom-

16 Döntésében közrejátszhatott, hogy 1740-ben, Bécsben másodszor is megnősült, felesége révén pedig rokonságba került azzal a Dobner-családdal, amelynek Orsolya-téri házáat megvásárolta. Ennek a háznak a helyén épült fel az *orsolyita*-apácarend *temploma* és kolostora, a dokumentumok szerint Schram tervei alapján (1747). Schram lánya ebben az – 1861–1864 között átalakított, ezért ma eredeti formájában nem látható – kolostorban volt apáca. Az orsolyita-rend soproni megtelepedéséről: BÁN 1939. 344–347. Schram életművéhez: PROKOPP 1966. 240–250.

17 A soproni Szentlélek Plébánia letétje a Magyar Nemzeti Galériában.

18 Schramnak mindezekre a munkáira nézve lásd PROKOPP 1966. 240–250.

19 Joseph Schottnigg 1736-ban Batthyány Zsigmond megrendelésére dolgozott. Lásd AGGHÁZY 1967. 313–350, itt: 331.

lomban található.²⁰ A péri oltár szobrainak és a kőszegi *stáció-domborművek*-nek a színvonala véleményem szerint megengedi, hogy fölvegyük Schweitzer részvételét a soproni ferences templom bútorzatának kifaragásában. A mester 1751 körülől 1791-ben bekövetkezett haláláig Sopronban dolgozott, jelentős megbízásai voltak, amelyeket azonban a kutatás eddig nem tárt fel teljes mértékben.²¹

Lucas de Schram 1749. évi, a Maria Trost-i pálosokhoz címzett levelében egy Sopron-környéki megbízását említi.²² A levélben előforduló Kohlenhof a zömmel horvátok lakta *Kópházával* azonos, amelynek új, *Sarlós Boldogasszony* tiszteletére épült *templomát* ekkorra vették használatba (1747-ben egy végrendelet szerint még épülőfélben volt).²³ Valószínű, hogy ehhez az épülethez készített tervrajzot Lucas de Schram; a homlokzat kialakítása emlékeztet az általa korábban tervezett pozsonyi, ferences temploméra. A kópházi templom *főoltárának* (1760-as évek) megvalósulását gróf Széchenyi Antal támogatta; a négyoszlopos architektúra jellegzetessége, hogy mintegy háttérter képez a szokatlanul nagyméretű szoboralakok (Joachim, Szent Anna, Szent Péter apostol és Szent János evangélista) számára; a volutás oromzati mezőben a *Vizitáció* (Mária látogatása Erzsébetnél) jelenetét láthatjuk.

A kópházai oltárépítmény tervezőjeként a szakirodalomban felmerült egy, a Nyugat-Dunántúlon sokat foglalkoztatott mester, Melchior Hefe (1716–1794) neve is.²⁴ Magyarországra érkezése előtt készítette el Hefe a *sonntagbergi* zarándoktemplom *főoltárának* terveit (1751–1756), amelyek szimbolikája a Szentháromsággal kapcsolatos.²⁵ Az építész az 1760-as években már elképzelhetően kapcsolatba került Hefe Zichy Ferenc győri püspökkel, aki megrendelte tőle a győri székesegyház *Mária kegyoltárának* (1767) terveit. A győri székesegyház *főoltárát* és *Szent István oltárát* azonban később, 1772-ben tervezte Hefe; ezeknek a szerződésai is fennmaradtak.²⁶ A Hefének

20 Michel János: *Chronik von Oedenburg*, az 1851. évnél. (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára). Idézi: DÁVID 1983. 84 (27. jegyz.). A templom berendezését – mint említettem – id. Storno Ferenc az 1860-as években átalakította, ekkor került az oltár a Győr melletti Pérré.

21 Részt vett például a sopronbánfalvi *pálos lépcső* (1751–1753 k.) kifaragásában is. Lásd DÁVID 1983. 84–92.

22 A levelet említi: PROKOPP 1966. 244., levéltári jelzet nélkül.

23 Az építkezésre vonatkozó adatokat ismerteti: BÁN 1939. 395–397. A község templomát toursi Szent Mártonnak szentelték, emellett létezett egy kisebb, Mária tiszteletére emelt kápolna, amelyet újjáépítettek, ezért említik a források a Mária kegytemplomot kápolnaként.

24 BRENNER 1994. 13–20, itt: 16. A tirolai építész valóban dolgozott a környéken: az 1760-as években például az Esterházyak fertődi kastélyához készített tervek, Győrben pedig Zichy Ferenc püspök foglalkoztatta a székesegyház belső átalakításánál. Vö: ZSÁMBÉKY 1994. 122–123, 125–127.

25 Az oltárépítményen és a templombelső dekorációjában olyan mesterekkel dolgozott együtt Hefe, mint Jacob Christoph Schletterer és Johann Georg Dorffmaister szobrászok, valamint Daniel Gran és Martin Johann Schmidt festőművészek. Ők mind jelentős szerepet játszottak a magyarországi barokk formanyelv megújításában. A *sonntagbergi* kegyoltár ikonográfiájához lásd WAGNER 1998. 173–195.

26 A győri *Mária-kegyoltár* rokona a Hefe által tervezett bécsi *Maria am Gestade* gótikus templom 1764–1767 között épült, ma csupán festményről ismert barokk *oltárának*. A kérdést bonyolítja, hogy a győri kegyoltár építménye Bécsújhelyen készült, és igen közel áll a *bécsújhelyi dóm* barokk főoltármodelljéhez, amelyet a Győrről szintén aktív Jacob Gabriel Mollinarolo tervezett. Lásd SERFŐZŐ 1999. 87–110, különösen: 97–102.

tulajdonított oltárarchitektúrák arányrendszerével azonban a kópházai oltár nem hozható összefüggésbe; nem csupán az oltárarchitektúra, de a szoboralakok és az építmény egymással való viszonya is idegennek tűnik a mester hiteles műveitől. A kópházai főoltár mesterkérdését így egyelőre nyitva kell hagynunk, azonban kvalitásai miatt továbbra is megérdemli a kutatás figyelmét.

Az 1770-es évek elején Hefele már egyre letisztultabb megoldásokkal kísérletezett, amelyek a klasszicizmus irányába mutatnak; világosan tükrözi ezt a Sopron melletti *Fertőrákos* plébániatemplomának *főoltára*. Fertőrákoson annak a Zichy Ferenc püspöknek volt nyaralókastélya, aki Hefelét győri rezidenciáján foglalkoztatta. 1744–1748 között a püspök a fertőrákosi nyaralókastélyt Matthias Franz Gerl (1712–1765) bécsi építésszel megnagyobbította és fényűző bútorzattal látta el. A kastélykápolna *oltárán* dolgozott többek között Lorenz Robelth soproni szobrászművész és Johann Klischowits soproni asztalos, de megbízást kapott itt Andreas Sedlmayer bajor származású, Sopronban élő szobrászművész-aranyozó is, akinek nevéhez a *balfi* fürdőkápolna *oltára* (1773) kötődik.²⁷

Melchior Hefelének egy évtizedekkel későbbi, 1777. november 10-én kelt leveléből értesülünk, hogy megkapta a püspöktől „gruyßbachi” [kroisbachi], azaz fertőrákosi munkáiért a hátralévő összeget.²⁸ Ez a munka a *fertőrákosi plébániatemplom főoltárát* jelentheti, amely nyilvánvalóan hasonlít a *novai* plébániatemplom (1778) és a *szombathelyi székesegyház* (1791-től) kora-klaszszicista ízlésű oltárarchitektúráira.²⁹ Az oltárképet két-két kompozit fejezetű oszlop fogja közre, ezek ívelt vonalú, tört, háromrészes párkányt hordoznak, amelynek jellegzetes eleme a fogrovatos függőlemez. Az érett barokk időszakára a fertőrákosi oltáron inkább csak a felhők között lebegő Szent Miklós püspököt ábrázoló domborművel díszes, aranyozott oromzat emlékeztet. A tabernákulumszekrényt Fertőrákoson az Ábrahám áldozatát bemutató relief díszíti, ugyanúgy, mint a győri székesegyház *Mária-kegyoltáráé*t. Ez volt a témája a soproni Szent Mihály templom 17. századi főoltára oromképeinek is, tehát ezt a témát az evangélikus közösség is elfogadta.

A katolikus egyházművészet virágzása idején az evangélikus felekezetnek ilyen téren csak korlátozott lehetőségei voltak. Az 1681-ben, Sopronban tartott országgyűlés a nyugati országrész 11 vármegyéjében két-két artikuláris helyet jelölt ki, ahol az evangélikusok templomot, iskolát, parókiát tarthattak fenn; Sopron vármegyében Vadosfa és Nemeskér minősült artikuláris helynek. Ezt az állapotot megerősítette az 1731-ben, III. Károly által kiadott *Explanatio Leopoldina* is, s érvényben maradt 1781-ig, azaz a II. József által kiadott türelmi rendeletig.³⁰ Zichy Ferenc győri püspök hivatali ideje (1743–1783) általában az egyházművészet kiteljesedésének korszaka, azonban a béke nem volt háborítatlan a katolikus és az evangélikus felekezet között.

1751 nyarán, Vadosfán, az evangélikusok számára kijelölt artikuláris helyen Kisfaludy Balázs répcelaki katolikus nemes saját telkén kápolnaépí-

27 Lásd ECSEDY 2013. 557–587, különösen: 564–569. Sedlmayr-ra vonatkozóan CSATKAI 1938. 81.

28 A levelet közölte: PIGLER 1922. 70 (no. 6).

29 A novai és szombathelyi főoltárokra lásd ZSÁMBÉKY 1994. 133–135.

30 PINTÉR 2005. 27–89, itt: 29–32.

tésbe kezdett, szándékában pedig Grofft János mihályi plébános támogatta.³¹ A kápolna közel esett az evangélikus templomhoz, ezért is érezték az utóbbi felekezet tagjai a maguk számára hátrányosnak az alapítást. Tiltakozással fordultak előbb Sopron vármegyééhez majd az uralkodóhoz, amikor pedig nem találtak meghallgatásra, a végső eszközhöz folyamodtak. Augusztus 20-án, a kápolnaszentelésre érkező mihályi plébánost és híveit kizárták a községből; verekedés tört ki, amelynek során többeket súlyosan bántalmaztak és halálos eset is történt. A vizsgálatot tolnai Festetics Pál, Sopron vármegye alispánja vezette, Zichy Ferenc győri püspök pedig 1752 februárjában írott levelében példás büntetést kért Mária Terézia királynőtől „az eretnekek” számára. Az 1753 tavaszán született helytartótanácsi végzés többeket pénzbírságra, másokat börtönre, vagy testi fenyítésre (pálcázásra) ítélte, Fábri Gergely vadosfai evangélikus lelkészt elmozdították állásából.³² Ugyanebben az évben, augusztus 20-án letették egy nagyobb *kápolna* (valójában templom) alapkövét, amely 1756-ban szenteltek fel; az építkezés költségeit az evangélikusok pénzbírságából fedezték.

A vadosfai templom berendezése, művészeti értékei figyelemre méltók.³³ A *főoltárkép* Szent István koronafelajánlását (Patrona Hungariae) Loyolai Szent Ignác és Nepomuki Szent János kultuszával köti össze. A kép felső regiszterében Szent István ajánlja fel a koronát Szűz Máriának, a jelenettől kissé jobbra Szent Ignác, a jezsuita rend megalapítója térdel, lenn, balra pedig Nepomuki Szent János hallgatja a királyné gyónását, a háttérben, jobbra pedig mártíromsága látható. A mellékoltárképek közül a bal oldali *Szent Balázs* tiszteletével, a jobb oldali *Szűz Máriával*, mint „az isteni és emberi béke anyjával” (Mater divinae és humanae pacis) kapcsolatos. Kvalitások az oltárokon elhelyezkedő szobrok és a *tabernákulumszekrény* is. A szekrény ajtajára kifaragott *Crucifixus* Krisztus kereszthalálának megváltó jelentőségére hívja fel a figyelmet: a Golgota hegyén Ádám koponyája köré az ősbűn okozója, a kígyó tekeredik. A szekrény hátoldalának nagyméretű volutáin egy-egy térdelő angyalfigura az áhítat kifejezésének két eltérő módját mutatja be: a bal oldali a magábaszálló imáét, a jobb oldali a felfelé irányuló, extatikus elragadtatását.

II. József császár türelmi rendelete új fejezetet nyitott az evangélikusok és a katolikusok viszonyában. Az uralkodó 1782-től megkezdte a szerzetesi kolostorok feloszlatását is, a sort a kontemplatív életmódot folytató rendek nyitották meg. A kolostorokban megjelenő biztosok átvették a birtokok igazgatását, a kolostor javait pedig leltárakban rögzítették, a műtárgyak értékbecslését helybeli mesterek végezték. Az 1782 előtt működő 315 kolostorból 140-et számoltak fel, a feloszlatás körülbelül 2300 szerzetes életét érintette. Ők áttérhettek más rendekbe, vagy egyházmegyes papként szolgálhattak tovább, indokolt esetben a világi életet választhatták. Templomaikat, kolostoraikat először az adott településnek ajánlották fel, de a megváltási összeg fejében igénybe vehette ezeket a hadsereg, vagy a helyben birtokos főúri család – az utóbbiak főként gazdasági célokra hasznosították az ingatlanokat. A temp-

31 Vadosfa ebben az időben Mihályi filiája volt.

32 A vadosfai összecsapás változatos forrásanyagra épülő, tárgyilagos bemutatása: PINTÉR 2005.

33 CSATKAI – DERCSENYI 1956. 606–609.

lomi felszerelés és bútorzat sorsáról a pozsonyi, majd 1785-től Budára költözött Kamara határozott. Az 1787-ben megalakult, 1802-ig működő Egyházi tárgyak letéti hivatala (Officium sacrae supellectilis) pontos leltárt vezetett a tárgyokról, feljegyezve származásukat, értéküket, új tulajdonosukat.³⁴

Az eladásra szánt katolikus egyházi bútorzatról vásárolt magának az evangélikus felekezet is, mivel a tapasztalat szerint könnyűszerrel be tudta illeszteni a bútordarabokat saját liturgikus tereibe. A soproni evangélikusok új *nagytemplomukat* 1782–1783-ban építették, ebbe vásárolták 1783-ban a felosztott Bécs melletti kahlenbergi kamalduli monostor *főoltárát*.³⁵ Az 1730-as években készült oltár rokon a gráci *Maria Trost-kegytemplom* Schram Lukács tervezte főoltárával; különösen a magas talapzatról indított oszlopok, a párkányzat ívelt vonala és a hatalmas, fent összekapcsolódó voluták hasonlóak. A volutákon angyalok ülnek, közrefogják a középen, felhők között ülő Atyaisten alakját; legfelül, a voluták találkozásánál pedig Szent Mihály főangyal pajzsot és lángnyelvet tartó alakja áll. Az oszlopok között Szent Péter és Pál apostol alakja fogja közre a Vincenz Fischer festette *Krisztus az Olajfák hegyén* témájú oltárképet (1805). Figyelemre méltó, hogy az érett barokknak ez az illuzionisztikus eszközöket használó alkotása elnyerte az evangélikus felekezet teszését annyira, hogy fő helyre kerülhetett egy monumentális, protestáns templomtérben.

A szerzetesrendek abolíciója érzékenyen érintette a Sopron melletti Bánfalván (Wondorf) nagymúltú kolostorral és szemináriummal rendelkező pálosokat is; a felosztás menete itt is hasonló volt a többi kolostoréhoz.³⁶ Bőséges forrásanyag maradt ránk a megelőző évszázadok során folyt bánfalvi építkezésekről, a *Szent Wolfgang* püspöknek szentelt *templom* berendezésének gyarapodásáról.³⁷ A pálos novíciusoknak az 1660-as évekre datált végrendeleteiből következtethetünk arra, hogy ebben az időben a templomban bútorzat készült.³⁸ Az 1682. május 14-i keltezésű *instructio* már öt oltárt említ, amelyek közül négy elkészült, az ötödik pedig épülőfélben van.³⁹ A *főoltárra* vonatkozóan többször is említés történik a végrendeletekben, ezekből tudjuk, hogy a czenstochowai Szűz Mária csodatévő kegyképét helyezték el rajta, amely előtt lámpás égett és különféle rátétekkel díszítették. 1728-ban a templomot és a kolostort súlyos tűzvész károsította, amely után az egész berendezést meg kellett újítani. 1766-ban a kolostor naplójában arról olvasunk, hogy elkészült az új *tabernákulumszekrény* a főoltáron, s magát az oltárt is részben restaurálták. 1769-ben a tabernákulumszekrény fölé talpas keresztet helyeztek, s a szekrény ajtaját díszítő pelikán-domborművet is megarányozták.⁴⁰ Az 1786. évi, felosztási leltár a főoltáron kívül hat mellékoltárt

34 VELLADICS 2000. 33–52.

35 CSATKAI – DERCSENYI 1956. 288–289. Idézi az adásvétellel kapcsolatos levelezést.

36 CSÁSZÁR 1901. 412–429.

37 DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM III [a továbbiakban DAP] 226-tól.

38 1667. november 20-án Konrad Ferdinand Alvernia csehországi novícius 1000 tallért hagyományozott az oltárok építésére; 1669. április 28-án pedig Majthényi Pál Kristóf novícius adományozta javait ugyanezen célra DAP no. 1300 és 1306.

39 DAP no. 1401.

40 DAP pp. 280–281.

sorol fel, mindegyiken faragott szobrokkal; a főoltáron 10 szobrot, 4 angyalfigurát és díszítményeket említ.⁴¹

A sopronbánfalvi pálosok gazdag felszereléséből származó egyik oltár a *kaboldi* (Kobersdorf) evangélikus templomban áll. Méretei és a rajta szereplő szobrok száma alapján a bánfalvi templomhájó mellékoltára lehetett; az evangélikus közösség a feloszlatáskor jutott birtokába és őrizte meg azt, napjainkig. A *Keresztrefeszített Krisztust* ábrázoló oltárképet Dorffmaister István festette 1787-ben, az oromzat képe a *Feltámadt Krisztust* ábrázolja.⁴² A predella fölött, az oltárképet egy-egy csavart oszlop fogja közre, amelynek törzsére levél-és gyümölcsdíszes szalag tekeredik. Baloldalt a hárfát tartó Dávid király, jobbra Mózes próféta látható a törvénytáblákkal. Az oltárszekrényt egy-egy, a középkori oltárok szárnyaira távolról emlékeztető dísz keretezi, fülkagyló-motívumokkal. A párkányzat frízében angyalfejek, feljebb a volutákon ülő angyalok, az oltárkép íves záródását és az oromzati képet szintén szárnyas angyalfejek keretezik. Legfelül, a koronázórészben, középen pelikánalak, a két szélen egy-egy ülő gyermekangyal látható. Ehhez az oltárépitményhez hasonló lehetett a Szent Mihály templom egykori főoltára, amelyet 1673 előtt állítottak az evangélikusok, s amely az 1713-ban tartott *canonica visitatio* idején még megvolt.⁴³

A sopronbánfalvi oltár rokonai közül elsősorban a ruszti (Rust) *Fischerkirche* főoltárának felépítményére utalnék, amely szintén emeletes: a predella fölött két oszlop keretezi az oltárképet (*Kálvária*), fölötte párkányzat, az oromképet (*Feltámadt Krisztus*) volutás hermapillérek és delfines ornamentika keretezi. Az oltárszekrény két oldalán – kissé a kaboldi oltáréhoz hasonló – ornamentális keretben a templom névadó szentjeinek, Szent Pancratiusnak és Szent Aegidiusnak az alakjai állnak. A finoman kidolgozott ruszti oltárépitményről a predella német nyelvű felirata elárulja, hogy 1642-ben készült; a hátoldal latin feliratából az is kiderül, hogy 1657-ben elszállították, 1667-ben Szentmargitbányán volt, majd 1674-ben visszatért eredeti helyére.⁴⁴

Kevésbé volt szerencsés a Nádasdyak *sopronkeresztúri* (Deutschkreuz) házi kápolnájában 1654 előtt állított oltárnak a sorsa, ezt ugyanis a II. világháború pusztításai miatt ma csupán fotóból ismerjük.⁴⁵ Vájatolt törzsű oszlopok közrefogta oltárszekrényében a *Kálvária*, az oromati mezőben a *Szentháromság* szoborcsoportja, legfelül, a *Feltámadt Krisztus* szabadon álló szobra volt látható. Az oltárszekrény két oldalán, különálló posztamenseken Keresztelő János és Szent György szoboralakja állt. Az oltárépitmény az evangélikus

41 Az oltárokat Müller Ferenc soproni szobrász becsülte fel 1786. április 15-én. DAP 297.

42 SCHMELLER-KITT 1976. 155.; SCHÖBEL – STEINER 2005. 176–177. A bánfalvi templom másik oltárépitménye a felsőpulyai járásban fekvő Dérföld (Dörfl) község plébániatemplomába került. A dérföldi oltár tabernákulumszekrénye és annak baldachinja 1867-ben készült. Vö: SCHÖBEL – STEINER 2005. 57.

43 Lásd a jelen írás első részében.

44 A predella felirata: „Dieser Altar ist zu lob und Ehren Gottes und der / Heiligen Patronen Pankraty Martyris und Aegidy Confessoris / aufgerichtet worden Anno 1642.” A hátoldal felirata: „Anno 1657 deinde transivi/ Anno 1667 ad Oppidum St / Margarethae ad Wulkam / Anno 1674 ad Rust postulata / redii.” FREY – CSATKAI 1932. 171.

45 Az oltár fotóját közli: RADOS 1938. XCIV.

és a katolikus liturgia igényeit egyaránt kielégítette, ugyanis ikonográfiai programja (*Kálvária, Feltámadt Krisztus*) protestáns jellegű, miközben a tempietto-szerű tabernákulumszekrény és az antependium (oltárelőlap) *Patrona Hungariae* (Szűz Mária mint Magyarország Nagyasszonya) ábrázolása már a katolikus reform igényeinek tesz eleget. Az oltár tükrözi a Nádasdy-család életében bekövetkezett fontos változást: a kápolnát az evangélikus Nádasdy Pál díszítette itáliai stukkátorokkal, az 1631-es ünnepélyes avatásra a soproni városi tanácsot is meghívta. Fia, a katolikus hitet választó Nádasdy Ferenc országbíró az 1640-es években átalakította a kápolnát és berendezését, s ezt 1654-ben Lippay György esztergomi érsek szentelte fel.⁴⁶

Mint látjuk, a keresztúri oltár ikonográfiája hasonlít a ruszti és a kaboldi oltáréhoz, ami arra utal, hogy bizonyos témákat az evangélikusok a katolikusoktól átvettek és sajátjuknak tekintettek. Hasonló elrendezésre példa a Felvidékről az evangélikus Thököly István által *késmárki* házi kápolnájában állított oltár (1657), Erdélyben pedig a *segesvári* evangélikus templom hatalmas oltárépítménye (1680–1681).⁴⁷ Késmárki Thököly (II) István annak a Thököly Katalinnak volt az édesapja, aki (immár katolikusként) a soproni Szentháromság-emléket állította (lásd a jelen tanulmány bevezetőjét). A fából faragott oltárok dekoratív motívumkészletének párhuzamát megtalálhatjuk az egykor a soproni Szent Mihály templom temetőjéhez tartozó, mára múzeumi környezetbe került *evangélikus sírkövek* motívumkincsében is.⁴⁸

Ha igaz, hogy a kaboldi oltárt egy Albin nevű, tiroli szobrász faragta 1680 körül,⁴⁹ ez újabb bizonyítékot szolgáltatna a dekoratív motívumkincs eredetére. A nyugat-magyarországi térség intenzív kapcsolatokat ápolt Tirollal, a Nádasdyak, Batthyányiak és Esterházyak gyakran dolgoztattak ugyanis itáliai építésszel, stukkátorokkal.⁵⁰ Az ausztriai és tiroli művészeti kapcsolatok ritka értékű dokumentuma az a 17. századi szobrászrajzokat tartalmazó *vázlatkönyv* is, amely a pécsi püspökség területén fekvő erdősmecskei plébániáról került elő, s ma a Pécsi Egyházmegyei Gyűjteményben van.⁵¹ A vázlatkönyv lapjait készítő szobrászok oltárarchitektúráinak (Zell-am-Pettenfirst, Kirchheim) dekoratív motívumkincse rokonságot árul el a kaboldi oltárral, a hasonló dekoratív elemek terjedését a mintakönyvek is nagymértékben elősegítették.⁵²

Amint azt a templomi berendezések mutatják, 17–18. századi barokk formavilág elérhető és befogadható volt mind az evangélikus, mind a katolikus

46 KOPPÁNY 2014. 179–185.

47 A Thököly-oltárt lásd BARANYAI 1975. 327, 330. és RUSINA 1998. 105., a segesvári oltár reprodukcióját lásd RADOS 1938. XCVIII.

48 KISS 2005. 185–206.

49 SCHÖBEL – STEINER 2005. 176–177.

50 Lásd erre pl. KOPPÁNY 2014.

51 Valószínűleg egy salzburgi születésű, a pécsi egyházmegyében működő ferences szerzetes, Johann Simon Kemeter (Bruno testvér) hozta magával 1774-ben. Az 1667–1698 közé datálható rajzok Thomas Schwanthaler (1634–1705) Salzburg-környéki (riedi) műhelyéből erednek, ahonnan a tiroli Stams-ba (Innsbruck-mellett) és a bajorországi Kaisersheimbe is eljutottak. Thomas Schwanthaler fiáról, Johannról tudjuk, hogy 1698-ban a *pozsonyi dóm* Szent Péter és Pál szobraiért dolgozott. Lásd BOROS 1983. 12–33.

52 BARANYAI 1975. 367–372.

felekezet számára Sopronban és környékén. Az evangélikusok esetében igazolja ezt mind a sírkövek motívumkincse, mind az általuk állított egykori díszes oltárok, mind pedig a felekezet tulajdonában lévő változatos klenódiu-mok, ötvösmunkák, amelyek közül a leghíresebbek Augsburgban készültek.⁵³ A 17. század első felében az evangélikus oltárművészet a virágkorát élte, ezt a fejlődést az 1674–1781 közé eső időszak megtörte, ekkor a törvények a kato-licizmusnak kedveztek. A türelmi rendeletet követően az evangélikusok ismét anyagi erejükhöz mérten építkezettek, s templomterekben felhasználhatták a katolikusok egykori bútorzatát, tanúsítva, hogy a két felekezet közötti szakadék nem volt áthidalhatatlan. Az evangélikusok így – közvetve – hozzájárultak ahhoz is, hogy ma fogalmat alkothatunk a pusztulásnak kitett 17–18. századi katolikus oltárművészet egy-egy kimagasló darabjáról.

Irodalom

AGGHÁZY Mária

1967 Steierische Beziehungen der Ungarländischen Barockkunst. *Acta Historiae Artium* XIII. 4. 313–350.

BÁN János

1939 *Sopron újkori egyháztörténete*. Székely és Társa, Sopron.

BARANYAI Béláné

1975 Mesterek és műhelyek az északkelet-magyarországi barokk szobrászatban. In: GALAVICS Géza (szerk.) *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 313–451.

BOROS László

1983 A pécsi vázlatkönyv (szobrász-rajzok a 17. századból). *Művészettörténeti Értesítő* XXXII. 1–2. 12–33.

1985 17. századi osztrák szobrász-vázlatok Baranyában. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1983–1984*. Pécs, 231–255.

BRENNER Vilmos

1994 Hefele Menyhért – egy közép-európai építész (1716–1794). In: ZSÁMBÉKY Mónika (szerk.) *Melchior Hefele (1716–1794) építész emlékkiállítás*. Szombathelyi Képtár, Szombathely, 13–21.

CsÁSZÁR Elemér

1901 A pálos rend feloszlatása. *Századok* XXXV. 310–331, 412–429.

CsATKAI Endre – DERCSÉNYI Dezső (szerk.)

1956 *Sopron és környéke műemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CsATKAI Endre

1938 Sedlmayer András soproni festő. *Soproni Szemle* II. 1–2. 81.

1942 A Szent Mihály templom hajdani értékeinek nyomában. *Új Sopronvármegye* IV. (1942. augusztus 22.) 4.

⁵³ GÁLOS 2016. 7–26.

DÁVID Ferenc

1973 Az Országos Műemléki Felügyelőség falkutatásai 1973–1974-ben. *Magyar Műemlékvédelem VIII.* 377–386.

1983 Sopronbánfalva-kolostorhegyi lépcső. Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez. *Építés-építészettudomány XV.* 1–4. 55–92.

DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM I–III.

1978 A kötet anyagát gyűjtötte: GYÉRESSY Béla. S. a. r. TÓTH Melinda – PINTÉR GÁBOR – SZÉPHELYI FRANKL György. [A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai XIV.] Budapest

ECSÉDY Anna

2013 Castellum Rákosiense nobiliter exstructum." A fertőrákosi kastély átépítése gróf Zichy Ferenc püspöksége idején, a levéltári források tükrében. In: SZENTESI Edit – MENTÉNYI Klára – SIMON Anna. (szerk.) *Kő kövön. Emlékkönyv Dávid Ferenc 73. születésnapjára. I.* Vince Kiadó, Budapest, 557–588.

FREY, Dagobert – CSATKAI, André

1932 Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der Freien Städte Eisenstadt und Rust. *Österreichische Kunsttopographie XXIV.* Benno Filser Verlag, Wien

GÁLOS Miklós

2016 Eine Taufgarnitur von Hans Jakob II. Baur in Ungarn. Neuzuschreibung und Provenienz eines Augsburger Ensembles. *Ars Decorativa* 30. 7–26.

GRÁSZLI Bernadett – KISS Melinda

2013 *Egy művészcsalád története. A soproni Storno család munkássága és műgyűjteménye.* Soproni Múzeum Alapítvány, Sopron.

HÁZI Jenő

1939 *Sopron középkori egyháztörténete.* Székely és Társa, Sopron.

JÁVOR Anna

2000 Patrona Hungariae harcba küldi Szent Mihályt a török ellen. In: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin (szerk.) *Történelem-kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatáról.* Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 328–329.

KISS Melinda

2005 Későreneszánsz és korai barokk síremlékek Sopronban. *Soproni Szemle LIX.* 2. 185–206.

KOPPÁNY Tibor

2014 *Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítéssel a 16–17. századi Dunántúlon.* Balassi, Budapest

KOVÁCS József László

1995 *Die Chronik des Marx faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616).* [Sopron város történeti forrásai. C sorozat, 1. kötet]. Soproni Levéltár, Sopron.

- KRIESCH András – SZLAVKOVSKY Mariann
2017 *A Soproni Evangélikus Múzeum állandó kiállítása*. [A soproni evangélikus gyülekezet évszázadai]. Sopron
- PAYR Sándor
1914 *Bocskay hadai Sopronban. 1605*. [Különlenyomat a Soproni Napló 1914. évfolyamából]. Röttig Gusztáv és Fia, Sopron.
- PIGLER Andor
1922 *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest
- PINTÉR Gábor
2005 *Status causae Vadosfalviensis*. Adalékok a 18. századi kisalföldi vallási villongásokhoz. *Credo. Evangélikus műhely* XI. 1–2. 27–65.
- PROKOPP Gyula
1966 Lucas de Schram. *Művészettörténeti Értesítő* XV. 240–250.
- RADOS Jenő
1938 *Magyar oltárok*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- RUSINA, Ivan (ed.)
1998 *Barok. Dejiny slovenského výtoarného umenia*. Slovenska Narodna Galeria, Bratislava.
- SCHMELLER-KITT, Adelheid (bearbeitet von)
1976 *Die Kunstdenkmäler Österreichs. Burgenland*. [Dehio-Handbuch], Verlag Anton Schroll, Wien
- SCHÖBEL, Judith – STEINER, Ulrike (bearbeitet von)
2005 *Die Kunstdenkmäler des Politischen Bezirkes Oberpullendorf. Östereichische Kunsttopographie, LVI* Berger, Horn
- SERFŐZŐ Szabolcs
1999 *A győri székesegyház Szűz Mária-kegyoltára*. *Művészettörténeti Értesítő* XLVIII. 1–2. 87–111.
- SZAKÁCS, Dominkovitsné Anita
2016 *A Petz János Gottliebnek tulajdonított XVII. századi soproni krónika*. Die Johann Gottlieb Petz zugeschriebene Ödenburger Chronik aus dem 17. Jahrhundert. [Sopron város történeti forrásai. C sorozat, 6. kötet]. Soproni Levéltár, Sopron.
- VELLADICS Márta
2000 *Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790)*. *Levéltári közlemények* LXXI. 1–2. 33–52.
- VERESS Ferenc
2017 *A soproni domonkos templom és kora*. In: BARNA Gábor – ZÁGORHIDI Czigány Balázs (szerk). *A 800 éves domonkos rend Magyarországon. A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig*. [Magyar domonkos rendtörténet 2.] Szent István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Budapest – Vasvár, 41–56.
2018 *A soproni Szentháromság- emlék és mecénásai: Thököly Katalin és Kollonich Lipót*. *Soproni Szemle* LXXII. 3. 252–279.

WAGNER, Benedikt OSB

1998 Melchior Hefeles Hochaltar der Wallfahrtskirche Sonntagberg und sein theologisches Programm. *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum* 78. 173–195.

ZSÁMBÉKY Mónika

1994 *Melchior Hefele (1716–1794) építész emlékkiállítása*. Szombathelyi Képtár, Szombathely.